

ВИКОРИСТАННЯ ПРИМУСОВОЇ ПРАЦІ ТА ПРИМУСОВОЇ МІГРАЦІЇ ТОТАЛІТАРНИМИ РЕЖИМАМИ (на матеріалах Волині)

Стаття присвячена дослідженню причин примусової міграції та визначенню ролі глобалізаційних процесів в рамках примусової міграції. Примусова міграція та примусова праця мають своє історичне коріння та є негативним наслідком глобалізаційних процесів. В статті також розглядається фактор економічної експлуатації як причина примусової міграції.

Ключові слова: примусова міграція, примусова праця, Друга світова війна, глобалізація, Волинь.

Глобалізаційні процеси, розпочавшись на зорі ХХ ст., стали інтенсивнішими та досягнули небаченого розмаху вже в ХХІ ст. Нові технічні можливості дозволили швидко здійснювати міграції капіталу, людських, сировинних та виробничих ресурсів. За формулюванням російського дослідника О. Блінова, глобалізація — це «історичний клин, який розтинає звичну темпоральність політичного, економічного, культурного й інформаційного простору»¹.

Разом з позитивними рисами глобалізації все більше проявляються негативні прояви та наслідки цього явища для людства. Один з них — примусова праця та примусова міграція, які виникають на фоні існування природної трудової міграції. Намагаючись наростити економічний потенціал, тоталітарні режими не зважали на дотримання природних прав людини: свободи пересування, прав на житло, працю, тощо.

Загалом під поняттям «примусова праця» розуміється виконання будь-якої роботи або служби, що вимагається від особи під загрозою покарання, для якої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг².

Особливо яскраво ці процеси проглядаються в період Другої світової війни, що стала глобальною за кількістю учасників, охопленою територією та кількістю жертв.

Використання примусової праці було необхідним для нацистської Німеччини, оскільки війна з Радянським Союзом вимагала нових люд-

ських ресурсів для військової промисловості. Початковою датою масового вивезення українців на примусові роботи можна вважати 21 березня 1942 р., коли контроль над людськими ресурсам отримав новостворений орган — Імперське бюро для використання робочої сили, на чолі з генеральним уповноваженим — гауляйтером Тюрингії, обергрупенфюрером СС Фріцем Заукелем³. Його завданням було, вживати на власний розсуд будь-яких заходів щодо забезпечення потреб німецької військової промисловості у робочій силі, як у Великому Райху включно з протекторатами і генерал-губернаторством, так і на окупованих територіях. Всього за період окупації лише з Ровенської області на примусові роботи до Німеччини було вивезено 22272 осіб, Волинської — 30000 осіб місцевого населення⁴.

У співвідношенні до кількості всього населення, яке проживало в довоєнний період, кількість примусових мігрантів вивезених з Ровенської та Волинської областей є незрівнянно меншою в порівнянні з сусідніми областями, що простежується з таблиці 1.

Таблиця 1.

Співвідношення загальної кількості населення на 1 січня 1941 р. та кількістю депортованого населення в окупаційний період⁵

Область	Кількість населення на 1 січня 1941 року	Кількість депортованого населення в окупаційний період	%
Тернопільська	1576000	164046	10,4
Львівська+ Дрогобицька	2546000	170370	6,69
Кам'янець-Подільська	1770000	117020	6,6
Станіславська	1462000	68361	4,67
Житомирська	1725000	59975	3,47
Волинська	1031000	30000	2,9
Ровенська	1223000	22272	1,8*

* — цей показник є найнижчим серед усіх областей України⁶.

Цю різницю дослідники пояснюють кількома факторами:

- лісова та болотиста, важкопрохідна місцевість волинського Полісся, що унеможлиблювала блискавичні акції німецької адміністрації з примусового вивезення молоді до Німеччини;

- активна діяльність підпільних формувань (УПА, радянські партизани, Армія Крайова), які ставали на захист молоді та активно заохочували її приєднуватися до власних воєнізованих утворень;
- слабка мережа місцевої адміністрації та її низька спроможність, з огляду на широке розгортання підпільно-партизанських рухів різного спрямування.

29–30 травня 1943 р. в Луцьку під час наради з приводу вербування робітників до Німеччини гебітскомісари округу «Волинь» відверто визнали свою неспроможність в розгортанні масових депортацій у зв'язку з недовістю методу облави та вдалим переховуванням місцевого населення у лісових масивах⁷.

Доля примусових мігрантів з Волині була непередбачуваною і різноманітною за умовами праці та географією тимчасового проживання. Підтвердженням цього факту є доля Якименка Аркадія Йосиповича, мешканця села Пісків Костопільського району Ровенської області, якого нацистська окупаційна влада депортувала на примусові роботи в трудовий табір «Streubel» (Штройбель) на острів Олдерні в Атлантичному океані, де він перебував з 1942 по 1944 роки⁸. Острів Олдерні входить до групи Нормандських островів, що були єдиними британськими островами, окупованими в період Другої світової війни⁹.

Радянський Союз також не відмовлявся від використання практики примусової праці та примусових міграцій на території Волині.

Радянська влада таким чином вирішувала кілька завдань одночасно:

- вдало боролася з опозиційно налаштованими до радянської влади громадянами;
- присвоювала майно противників колективізації, представників націоналістичного підпілля та їх сімей;
- отримувала практично безкоштовні робочі руки для відбудови промисловості та її розвитку в областях СРСР з важкими кліматичними умовами.

При цьому влада свідомо йшла на порушення прав людини, гарантованих «сталінською» Конституцією.

Варто зазначити, що радянські органи місцевої влади детально відстежували настрої місцевого населення та його реакцію на масові депортації у віддалені області СРСР. Мешканка міста Ровно Мацнева у спілкуванні з сусідами сказала: «...Звернення уряду є останнім попередженням до учасників УПА, після чого радянська влада перейде до масового переселення всіх мешканців західних областей України в східні області СРСР, а західні області будуть заселені жителями з східних областей СРСР»¹⁰.

Такі очікування не були безпідставними, адже секретар Ровенського обкому КП(б)У В. Бегма в доповідних записках республіканському пар-

тійному керівництву як один із заходів боротьби з націоналістичним підпіллям неодноразово пропонував дозволити виселення сімей підпільників у більш широких обсягах, а окремі населені пункти повністю знелюднити¹¹.

Як виняток у практиці роботи позасудових органів радянська Феміда наводила приклади того, що правосуддя є об'єктивним та неупередженим, вказуючи на винесення виправдальних вироків обвинуваченим. В «Огляді справ на посібників бандитів ОУН–УПА за VI квартал 1946 та I квартал 1947 років» є цілий розділ, де вказуються лише 5 таких справ.

Обвинувачувані в посібництві УПА В. Волощук, П. Козярець, Ф. Курач-Ярута, що полягало в заготівлі продовольства, в ході судового засідання відмовилися від власних показань та визнали себе невинними. Інші обвинувачувані, які проходили за цією ж справою, заявили про те, що обмовили В. Волощука, П. Козярець, Ф. Курач-Ярута. Військовий трибунал МВС Ровенської області розцінив, це як достатню підставу для виправдання останніх.

Аналогічний випадок мав місце також з двома обвинувачуваними, батьком та сином сім'ї Шухрїїв, які підозрювалися у наданні сараю для переховування підпільників УПА. В ході судового засідання військовий трибунал МВС Ровенської області не знайшов підстав для обвинувального вироку підсудним¹².

Варто зазначити, що приклади цих справ є лише незначною частиною з всієї мозаїки радянського правосуддя та є швидше поодинокими випадками в практиці судочинства.

Кількість виселених з території Ровенської та Волинської областей станом на 25 квітня 1947 р. сімей учасників підпілля УПА та руху справ на ці сім'ї, виселених згідно з рішеннями Особливої наради по їхніх справах, можемо побачити з Таблиці 2.

Таблиця 2.

Довідка про виселення сімей учасників підпілля УПА та руху справ на ці сім'ї, виселених згідно з рішеннями Особливої наради по їхніх справах¹³

Найменування органу УМВС:	Всього виселено сімей за період 1944–1946 рр.	Всього виселено осіб за період 1944–1946 рр.	Розглянуто справ Особливою нарадою МВС СРСР
Ровенська	2991	7345	2786
Волинська	2534	7438	2418
Всього:	5525	14783	5204

Різниця в кількості виселених сімей та розглянутих справ Особливою нарадою МВС СРСР полягає в тому, що 192 справи депортованих ще перебували на розгляді Особливої наради, 95 — на дооформленні, 29 — на заключенні в Прокуратурі, а 5 справ було припинено УМВС у зв'язку зі смертю підозрюваних.

З огляду на вищенаведені статистичні дані, можемо зробити висновок, що радянські позасудові органи не поспішали давати правове підґрунтя масовим примусовим міграціям, або просто не встигали цього робити через поспіх у виконанні вказівок вищого партійного керівництва: дехто з депортованих зустрічав рішення по власній справі в дорозі, а дехто — вже на новому місці перебування. Окремі депортовані не доживали до винесення рішення Особливою нарадою з огляду на важкі умови транспортування у віддалені області СРСР та свій похилий вік чи стан здоров'я.

Проте навіть такі невибагливі «правові» норми позасудових органів радянської влади виявлялися важкими для виконання представниками місцевої партійної верхівки, яка дозволяла собі застосовувати терор до місцевого населення на практиці. Один з таких фактів став відомим завдяки журналістській діяльності кореспондента центральної газети «Известия» Стекольников, який викрив факт «порушення соціалістичної законності» в Зарічненському районі Ровенської області. В серпні 1944 року в с. Залізниця Зарічненського району секретар місцевого райкому Костіков влаштував привселюдне повішення місцевих мешканців. В поясненні вищому партійному керівництву Костіков обґрунтовував свої дії тим, що виїзний військовий трибунал, ввіймавши місцевих бандитів, вирішив здійснити «правосуддя» на місці у зв'язку з неможливістю транспортування підозрюваних за 18 км до районного центру. В результаті розслідування та з'ясування обставин Костіков отримав партійне стягнення у вигляді виключення з лав ВКП(б) 30 грудня 1946 року¹⁴.

Це був не єдиний випадок свавілля представників місцевого партійного активу, з яким зіткнувся Стекольников, працюючи на Ровенщині. Колишнім секретарем Клеванського райкому Янчуком у 1946 р. в період проведення хлібозаготівель здійснювалися незаконні репресії мешканців с. Голишів Клеванського району¹⁵.

Факти кореспондента Стекольников підтвердилися Комісією створеною для вивчення даного питання, яку очолював вихідець з Ровенської області, член Політбюро Д. Мануїльський. За результатами розслідуваних фактів секретар Ровенського обкому В. Бегма отримав догану¹⁶.

Таке свавілля виконавців пояснюється великою кількістю люмпенізованих елементів, які проникли в партійні лави ВКП(б) та бажали особливо догодити вищому керівництву, не гребуючи нехтуванням юридич-

них та моральних норм. Зрозуміло, що така практика взаємодії з місцевим населенням не сприяла укоріненню та зміцненню авторитету радянської влади на Волині, а представники місцевої адміністрації викликали своїми діями невдоволення державним апаратом у цілому. Дружина колишнього директора лісгоспу Дубровицького району Ровенської області Зольєва в розмові з джерелом НКВС висловила своє ставлення до чергового звернення уряду до повстанців з вимогою припинити опір в обмін на амністію: «Пам'ятаєш, коли німці відступали, вони теж кидали листівки із закликами до офіцерів Червоної Армії здаватися в полон. Вони відчували, що їм скоро буде потрібно втікати з України. Так і совети, зараз відчують власну невпевненість, починають просити учасників УПА виходити з лісів. Хай краще ніхто не виходить, а домагаються свого, а то всі будуть в Сибіру». Співрозмовниця Зольєвої Є.Нахора пішла у власних в оціночних судженнях ще далі: «Совети кажуть, що німці вороги... Німці не виселяли нас до Сибіру і на каторжні роботи у Донбас, не саджали в тюрми і не вішали нас»¹⁷. Злочини нацистського окупаційного режиму викликали обурення в місцевого населення, проте радянська влада не змогла дати волинянам основного — спокою після стількох років воєнного лихоліття.

В процесі депортацій чітко відстежувався економічний аспект, зокрема майно депортованих передавалося представникам влади.

У Волинській області склалися описи майна за всіма господарствами примусових переселенців у віддалені області СРСР. За їхніми результатами було здано 600 тонн зерна та вивезено 15 тонн картоплі. В Ровенській області худоба, свині та птиця передавалися до колгоспів та радгоспів області¹⁸. Незрідка траплялися факти розграбування майна депортованих, що не викликає подиву на фоні безправності виселених та всездозволеності представників репресивного апарату.

В практиці примусових міграцій та використання примусової праці тоталітарними режимами проглядається декілька закономірностей та спільних проявів:

- максимальна економічна експлуатація депортованих для потреб промисловості тоталітарних держав;
- дискримінаційні обмеження прав примусових мігрантів;
- використання депортаційної практики, як методу покарання місцевого населення за опір місцевій адміністрації;
- відсутність чітких рамок та обмежень стосовно категорії місцевих мешканців, які могли бути депортованими для примусової праці;
- відсутність чіткого юридичного підґрунтя для здійснення примусових міграцій, або підлаштування правових норм під потреби тоталітарних режимів.

Практика примусових міграцій стала можливою завдяки тому, що нові історичні умови вимагали від тоталітарних режимів міцної економічної бази та великої кількості ресурсів, в тому числі людських. Вдалих економічних ініціатив для заохочення міграційної та економічної активності населення тоталітарним режимам так і не вдалося відшукати, очевидно, що такі важелі конкурентності, підприємницької ініціативи, можливі лише у демократичному суспільстві. В глобалізованому світі у тоталітарних держав закономірно виникає бажання здійснювати примусові міграції та використовувати примусову працю. Саме тому, для регулювання та унеможливлення таких дій 10 серпня 1956 року було ратифіковано Конвенцію Міжнародної організації праці № 29 «Про примусову або обов'язкову працю», а також Конвенція МОП № 105 «Про скасування примусової праці»¹⁹.

Загалом примусові міграції вкладалися у цілком злагоджену демографічну політику тоталітарних держав, які впливали зокрема і на категорію розселення примусовими методами замість інструментів пропаганди, економічного заохочення, створення сприятливих соціально-побутових умов, тощо.

В соціально-демографічному плані застосування практики примусових міграцій та примусової праці також мало своє значення: вплив на природну статеву-вікову структуру регіону, вилучення найбільш працездатної та економічно активної вікової групи з системи господарювання, зменшення показників шлюбності, народжуваності, негативне сальдо міграції, тощо. Ці демографічні показники можуть стати предметом окремої уваги дослідників та показати вагу втрат депортованого населення на фоні функціонування суспільства в цілому та Волинського регіону, зокрема.

¹ *Блинов А.С.* Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка [Текст] / А.С. Блинов. — М., 2003. — С. 35.

² Електронний ресурс. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_136; *Стасів О.* Заборона примусової праці як конституційна засада трудового права // Вісник Львівського університету. Серія. юрид. — 2001. — Вип. 53. — С. 262.

³ *Довгополий Я.* Українці на примусових роботах в Третьюму Рейху / Я. Довгополий // Всесвіт. — 2001. — № 3–4. — С. 27; *Писцьо В.* Українські оstarбайтери Рівненщини: вербування та умови життя / В.Писцьо // Науковий вісник Волинського національного університету ім.Лесі Українки. — 2009. — №13, — С. 207.

⁴ Оstarбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / гол. редкол. І. Дем'янюк. Сер. книг «Реабілітовані історією». — Рівне, 1996. — С. 11.

⁵ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. В 2 т. / Ред. колегія: В.А. Смолій (голова) та ін. Книга друга — К., 2011. — С. 61.

⁶ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: В 3 т. / Ред. колегія: И.Д. Назаренко (рук.) и др.; Пер. с укр. яз. Изд. доп. и дораб. — Т. 3: Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.) — К., 1975. — С. 153.

⁷ Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. В 2 т. — К., 2011. — С. 56.

⁸ Архів УНФ «Взаєморозуміння та примирення», спр. 09-1998, 09/376-98.

⁹ Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.subbrit.org.uk/sb-sites/sites/a/alderney/lager_syft/index.shtml

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань України (*dali* — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 1700, арк. 6.

¹¹ ЦДАГО. — Спр. 889, арк. 30.

¹² Там само. — Спр. 4964, арк. 119–120.

¹³ Там само. — Спр. 4968, арк. 4.

¹⁴ Там само. — Спр. 4955, арк. 11.

¹⁵ Там само. — Арк. 36.

¹⁶ Там само. — Спр. 4955, арк. 69.

¹⁷ Там само. — Спр. 1700, арк. 12.

¹⁸ Там само. — Спр. 4968, арк. 11.

¹⁹ Електронний ресурс. Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=993_013

Статья посвящена исследованию причин принудительной миграции и определению роли глобализационных процессов в рамках принудительной миграции. Принудительная миграция и принудительный труд имеют свои исторические корни и является негативным последствием глобализационных процессов. В статье также рассматривается фактор экономической эксплуатации как причина принудительной миграции.

Ключевые слова: *принудительная миграция, принудительный труд, Вторая мировая война, глобализация, Волынь.*

To research the causes of forced migration and to determine the role of globalization in the framework of forced migration. Forced migration and forced labor have their historical roots and is a negative consequence of globalization. The paper also considers the factor of economic exploitation as a cause of forced migration.

Keywords: *forced migration, forced labor, World War II, globalization, Volhynia.*